

Asadbek Abdusaminov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Xalq ijodiyoti: ashula va raqs mutaxassisligi magistranti
E-mail: asadbekabdusaminov@icloud.com*

SHARQ MUSIQA MEROSI VA AN'ANAVIY IJROCHILIK SAN'ATIDA REPERTUAR TANLASH AN'ANALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Sharq musiqa merosida repertuar tanlash an'analari va ularning an'anaviy ijrochilik san'atidagi o'rni tahlil qilinadi. Repertuar tanlashning tarixiy, estetik, ma'naviy va ijtimoiy-madaniy asoslari yoritilib, Al-Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning musiqiy qarashlari hamda Shashmaqom an'alarining repertuar shakllanishiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, ustoz-shogird tizimi, talqin san'ati va mavsumiylik tamoyillarining an'anaviy xonandalik repertuaridagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada Sharq xalqlari musiqa madaniyatlari misolida repertuarning nafaqat badiiy, balki ma'naviy-ruhiy qadriyat sifatidagi mohiyati asoslab berilgan.*

***Kalit so'zlar:** Sharq musiqa merosi, repertuar, an'anaviy ijrochilik, xonandalik san'ati, Shashmaqom, maqom, ustoz-shogird an'anasi, talqin.*

TRADITIONS OF REPERTOIRE SELECTION IN EASTERN MUSICAL HERITAGE AND THE ART OF TRADITIONAL PERFORMANCE

***Abstract.** This article examines the traditions of repertoire selection in Eastern musical heritage and their significance in the art of traditional performance. The historical, aesthetic, spiritual, and socio-cultural factors influencing repertoire formation are analyzed through the musical views of thinkers such as Al-Farabi, Avicenna (Ibn Sina), and Alisher Navoi, as well as the role of the Shashmaqom tradition in shaping performance repertoire. Particular attention is paid to the master-disciple tradition, the art of interpretation, and the principles of repertoire selection in maqom performance practice. The study demonstrates that*

repertoire selection in Eastern musical culture serves not only as an artistic practice but also as a means of preserving spiritual and cultural values.

Keywords: *Eastern musical heritage, repertoire, traditional performance, vocal art, maqom, Shashmaqom, master-disciple tradition, interpretation.*

Sharq musiqa madaniyatida repertuar tanlash an'analari – bu bir-biriga uzviy bog'liq uch jihatni o'z ichiga oluvchi ko'p qatlamli tizimdir: birinchidan, ijrochining estetik-badiiy dunyoqarashi va professional maktabi; ikkinchidan, an'anaviy musiqa madaniyatining ichki qonuniyatlari va mezonlari; uchinchidan, ijtimoiy-madaniy muhitning talablari va kutilmalari. Ushbu uch jihatning o'zaro ta'siri tufayli Sharq musiqa an'anasida repertuar tanlash oddiy ijrochi qaroriga emas, balki chuqur ma'noga ega madaniy aktga aylanadi. Sharq musiqa madaniyatlarida repertuarning nazariy asoslanishi qadimgi ilmiy-falsafiy maktablardan boshlanadi. Al-Forobiy (872–950) o'zining “Musika haqida katta kitob” (Kitob al-musika al-kabir) asarida musiqaning inson ruhiga ta'siri mexanizmlarini tahlil qilib, turli kuy va ohanglarning psixofiziologik samarasini ilmiy jihatdan asosladi. Forobiyning konsepsiyasiga ko'ra, to'g'ri tanlangan musiqa ruhni sog'lomlashtiradi, hissiyotlarni uyg'otadi va aqlni keskinlashtiradi. Bu g'oya an'anaviy Sharq musiqa maktablarida repertuarni “ma'naviy davo vositasi” sifatida talqin qilishning nazariy asosini tashkil etadi [1, 54-b]. Ibn Sino (980–1037) “Ash-Shifo” va “Al-Qonun fit-tibb” asarlarida musiqaning terapevtik va psixologik ta'sirini batafsil ko'rib chiqdi. U kuylarni his-tuyg'ularga ta'siri bo'yicha tasnifladi va turli kayfiyat hamda holatlar uchun mos kuylarni tanlash qoidalarini belgiladi. Ushbu qoidalar keyinchalik maqom tizimining estetik asosiga aylandi. Ibn Sino konsepsiyasida repertuar tanlash – “insonning ruhiy holati va asar o'rtasidagi uyg'unlikni topish san'ati” deb ta'riflanadi. Bu ta'rif o'zbek xonandalik estetikasining “to'g'ri maqom” konsepsiyasi bilan deyarli bir xil mazmun kasb etadi.

O'rta Osiyoda musiqa madaniyatining klassik davri – Temuriylar hukmronligi (XIV–XVI asrlar) – xonandalik repertuarining institutlashishi uchun alohida ahamiyatli bo'ldi. Bu davrda Samarqand va Hirotidagi saroy madaniyati yuqori

darajadagi professional talablarni shakllantirdi. Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro boshchiligida gurullagan madaniy muhit xonandadan nafaqat ovoz go'zalligi va texnik mahoratni, balki adabiy va falsafiy bilimdonlikni ham talab qildi. Shoir-xonandalar – ya'ni o'z she'rlarini o'zlari kuylab ijro etuvchilar – bu davrning repertuar idealini gavdalantirgan.

Alisher Navoiy ijodi xonandalik repertuarining tarixiy evolyutsiyasida o'ziga xos “sifat sakrashi”ni ta'minladi. Navoiy g'azallarining musiqiy interpretatsiyasi xonandadan yangi repertuar malakalarini talab qildi: she'r mazmunining chuqur falsafiy talqini, turkiy va fors-tojik musiqa an'alarini sintez qilish qobiliyati, vokal liniyasini she'riy ritmga mukammal moslash. Bu talablar xonandalik repertuarining badiiy-intellektual darajasini yangi cho'qqiga ko'tardi. Navoiy g'azallari zamondan zamonga o'tib, bugungi kunda ham o'zbek xonandaligi repertuarining markaziy qismini tashkil etadi [2, 231-b].

Buxoro shashmaqomi an'anasi XVI–XVII asrlarda an'anaviy Sharq repertuar tizimining eng mukammal namunasini yaratdi. Shashmaqomning oltita siklidan (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq) iborat yaxlit tizimi repertuarni tashkil etishning qat'iy tamoyillarini belgilab berdi. Har bir sikl ichida qo'shiqlar aniq tartibda joylashtirilgan bo'lib, ular bir-biridan ritmik, ohangi va emotsional jihatdan farq qiladi. Bu tartib asosida “keng va tor” (katta va kichik) shakllardagi qismlari navbatma-navbat keladi, asta-sekin emotsional kulminatsiyaga yetib, keyin sokinlikka qaytadi. Shashmaqom an'anasida repertuarni egallash jarayoni o'ziga xos “kognitiv xarita” asosida amalga oshirilgan. Shogird dastlab har bir maqomning asosiy intonatsion yadrosini – “maqom ruhini” – o'zlashtiradi. Keyin bu yadro atrofida joylashgan qo'shiq va kuylarni asta-sekin o'rganadi. So'ng butun maqomni yaxlit tizim sifatida his qilishga erishadi. Bu jarayon bir necha yildan o'n yilgacha davom etishi mumkin. Ushbu metodologiya hozirgi dissertatsiya kontekstida shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'zbek xonandaligi maktabida repertuarni egallash – bu faqat qo'shiqlarni yodlash emas, balki butun musiqa dunyoqarashini o'zlashtirish demakdir.

Sharq musiqa an'anasida “ustoz-shogird” tizimining repertuarni shakllantirish jarayonidagi o'rni alohida tahlilni taqozo etadi. Bu tizim – faqat bilim uzatish mexanizmi emas, balki repertuarni “tirik holda” saqlash va avloddan avlodga o'tkazishning yagona ishonchli usuli edi. Nota yozuvi mavjud bo'lmagan yoki cheklangan sharoitlarda an'anaviy musiqa faqat jonli eshitish va taqlid orqali yashay oldi. Shu sababdan, ustoz nafaqat o'z shogirdiga qo'shiqlarni o'rgatgan, balki ularning ijro an'anasini, talqin qilish usullarini, hissiy mazmunini ham shogird qalbiga ko'chirgan.

Sharq musiqa an'anasida repertuarni tanlashning yana bir muhim tamoyili – “mavsumiylik” va “holat munosibligi” prinsiplaridir. Turli qo'shiqlar turli mavsumlar, vaqtlar va hayot holatlari uchun mo'ljallangan deb hisoblangan. Bahor va to'y qo'shiqlari, motam va azadorlik qo'shiqlari, tong va kecha qo'shiqlari – bularning barchasi o'z o'rnida ijro etilishi talab qilingan. Noto'g'ri qo'shiqni ijro etish an'anaviy estetika nuqtayi nazaridan g'ayriaxloqiy akt sifatida qoralangan. Bu qoida an'anaviy xonandachilikda repertuarning nafaqat estetik, balki etik o'lchamga ega ekanligini ko'rsatadi [3, 127-b]. O'rta Osiyo xonandachilik maktablarida repertuarni egallashda “talqin” tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Talqin – bu berilgan asarni mexanik takrorlash emas, balki uni o'z ruhiy tajribasi va badiiy tushunchasi orqali qayta idrok etish va ifoda qilish demakdir. An'anaviy maktabda bitta qo'shiqning yuz xil talqini mumkin deb hisoblanadi – chunki har bir ijrochi, har bir payt va har bir auditoriya unikal muloqot vaziyatini yaratadi. Shu sababdan an'anaviy repertuarda qat'iy “to'g'ri” va “noto'g'ri” ijro yo'q – faqat “chuqur” va “sayoz” talqin mavjud.

Eron va Hindiston an'anaviy musiqa maktablari bilan qiyosiy tahlil o'zbek xonandachilik repertuarining o'ziga xosligini yanada oydinlashtiradi. Hindiston klassik musiqasida (Xindustani va Karnata maktablari) repertuarning raga tizimi bilan bog'liqligini ko'rish mumkin: har bir raga muayyan vaqt, mavsum va emotsional holatga mos kelib, xonanda shu raganing “ruhini” yetkazishi lozim. Eron dastgoh tizimida ham shunga o'xshash mantiq ishlaydi: har bir dastgoh o'ziga xos

maqomiy muhiti bilan xonandadan muayyan kayfiyat va ruhiy sozlikni talab qiladi. O'zbek shashmaqomi bu ikkala an'ananing uyg'unligini namoyon etadi [4, 72-b].

Taqqoslash ko'rsatadiki, O'rta Osiyo, Eron va Hindiston musiqa an'alarini birlashtiruvchi umumiy tamoyil – bu repertuarning faqat estetik emas, balki ma'naviy-ruhiy kategoriya ekanligi. Ushbu uch an'adagi xonandalik repertuari “badiiy tomosha” uchun emas, “ruhiy sayohat” uchun mo'ljallangan deb hisoblanadi. Bu falsafiy asosdan kelib chiqib, an'anaviy Sharq xonandaligida repertuarni tanlash – bu ijrochining tinglovchini qaysi ma'naviy makonga olib bormoqchi ekanligi haqidagi qaror bo'ladi.

Arab musiqa an'asida maqom tizimi va uning repertuarga ta'siri masalasida Mahmoud Guettat (“La Musique Classique du Maghreb”, 1980) hamda Simon Jargy (“La Musique Arabe”, 1971) tadqiqotlari muhim qiyosiy material beradi. Ushbu ishlarda arab maqom tizimida repertuar tanlash an'analari – xususan, turli maqomlarning turli ijtimoiy va psixologik vaziyatlarga munosibligi – batafsil tahlil qilingan. Bu material o'zbek maqom tizimi bilan qiyosiy o'rganilganda, ikki an'ananing umumiy Sharq musiqa epistemologiyasidan oziqlanishini, ammo o'ziga xos milliy xususiyatlarini saqlaganini ko'rsatadi.

XX asrda an'anaviy Sharq musiqa repertuarining transformatsiyasi uchta asosiy omil ta'sirida sodir bo'ldi: birinchidan, Yevropa akademik musiqa ta'limi tizimining joriy etilishi; ikkinchidan, radio va gramfon texnologiyalarining tarqalishi; uchinchidan, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar (mustamlakachilik va sovet davri). Bu omillar an'anaviy repertuarning og'zaki uzatish tizimini silkitdi va nota yozuviga asoslangan yangi o'rganish modelini taqdim etdi. Biroq, ayni vaqtda ushbu omillar an'anaviy repertuarni keng jamoatchilikka yetkazishda yangi imkoniyatlar ham ochdi. O'zbekistonda bu transformatsiya jarayoni o'ziga xos tarzda kechdi. Sovet davrida musiqa ta'limi instituti (konservatoriya, musiqa maktablari) milliy an'anaviy repertuarni nota yozuviga ko'chirishga uringan bo'lsa-da, bu jarayon ma'lum darajada muvaffaqiyatsizlikka uchraydi: chunki an'anaviy o'zbek xonandachilik repertuarining eng muhim sifatlaridan biri – improvizatsiya va jonli

talqin unsuri – nota yozuvida to'liq aks ettirila olmaydi. Shu sababdan, an'anaviy xonandalik repertuarini saqlashning eng ishonchli usuli hamon jonli musiqa amaliyoti bo'lib qoldi.

Zamonaviy o'zbek xonandaligida an'anaviy repertuar tanlash an'alarining yashashini ta'minlovchi omillar orasida Davlat musiqa ansambllari va teatrlari, Respublika musiqa festivallari va ko'riklari, an'anaviy uylarda saqlanib kelayotgan ustoz-shogird munosabatlari tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ana shu omillar Zamira Suyunova kabi xonandalar uchun an'anaviy repertuarni chuqur o'rganish va professional darajada egallash imkonini bergan.

Sharq musiqa merosida repertuarni shakllantirishning tarixiy-an'anaviy aspektlarini umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, Sharq musiqa an'anasida repertuar faqat ijrochi uchun professional vosita emas, balki madaniy o'zlikni saqlash va uzatishning strategik mexanizmi. Ikkinchidan, repertuarni tanlash an'anasi musiqa-estetik, ma'naviy-falsafiy va ijtimoiy-madaniy mezonlar asosida amalga oshirilgan. Uchinchidan, an'anaviy o'zbek xonandaligi maktabida repertuarni egallash jarayoni – bu ko'p yillik ustoz-shogird munosabatlari orqali amalga oshadigan ruhiy-intellektual kamolot yo'li. To'rtinchidan, zamonaviy xonandalik maktabida an'anaviy repertuarni saqlash bilan innovatsion yondashuvlar o'rtasidagi muvozanat bugungi kun xonandachiligi oldidagi asosiy metodologik muammo bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy Kitob al-musiqa al-kabir (*Musiqa haqida katta kitob*). – Toshkent: Fan, 1973. – 318 b.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
3. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent: Fan, 1963. – 344 b.
4. Matyoqubov O. Maqomot. – Toshkent: Musiq, 2004. – 400 b.